

Úvod

Ve své dnes již klasické práci *O povaze předsudků* připouští americký psycholog Gordon Allport velmi opatrně možnost, že existují lidé, kteří nemají předsudky. Současní badatelé jsou spíše skeptičtí. Vedou je k tomu mimo jiné moderní výzkumné metody, schopné odhalit předsudky, které se neprojevují odpovídajícím chováním, a dokonce i ty, jež jsou ukryté v hlubinách nevědomí. Většina lidí si v souvislosti s předsudky nejspíš vybaví předsudky rasové. Na otázku, jaké procento rasistů žije v současném vyspělém světě, neexistuje jednoduchá odpověď, protože samotný termín *rasismus* se vzpírá jednoznačnému vymezení. Příliš mnoho autorů přišlo s osobitým přístupem, který zakládali na biologických, antropologických, historických nebo sociologických argumentech, takže současným badatelům, pokud se chtějí dobrat nějakých relevantních závěrů, není co závidět. Francouzský filozof Pierre-André Taguieff rozeznává *tři typy rasismu*. „Primární rasismus je předpokládaný základ jakékoli heterofobie a označuje všeobecný psychosociální fenomén, a snad také univerzální reakci, totiž pocit nedůvěry vůči druhému nebo jakémukoli cizinci, ‚spontánní‘ percepce neznámého druhého jako nepřítele, vyvolávající útek nebo agresí.“¹ Tento *panekthrismus* (z řeckého ekthros – nepřítel) se odvolává na darwinismus, respektive na učení, která z darwinismu vycházejí, např. na Lorenzovu etologii nebo na sociobiologii E. O. Wilsona.

Rasový předsudek je zde chápán jako v podstatě všeobecný a přirozený, lidské chování, včetně rozličných projevů diskriminace druhého, se vysvětluje jako důsledek biologických (genetických) daností. Přestože některé Lorenzovy výroky ohledně rasových otázek, které pronášel v dobách třetí říše, skutečně takovouto „primárně

rasistickou“ interpretaci umožňují, jeho poválečné dílo spíše odpovídá postoji E. Vercorse. Francouzský vědec a spisovatel říká: „Rasismus je hluboce vepsán ve všech živých tvorech, a pokud něco není přirozené, pak je to antirasismus. Člověk neunikne z tohoto instinktu, který má hluboce uložený ve svých genech, a překonat jej může pouze myšlením a vůlí. Je to permanentní boj.“² Rasismus je tedy přirozený, ale člověk s ním musí bojovat, protože je bytostí, jíž nechybí etický rozměr. Podobně wilsonovská „válka genů“ vůbec nemusí vyústit ve válku skutečnou. *Instinktivistické teorie*, kam patří třeba i freudovská psychoanalýza, můžeme tedy na jedné straně chápat jako omluvu pro určité chování, na straně druhé ale také jako varování před tím, kam až nás naše pudy a instinkty mohou zavést. A co se týče učení samotného Charlese Darwina, lze z něj vyvodit nejenom sociální darwinismus nebo eugeniku, ale také postupné (evoluční) šíření náklonnosti a bratrství „mezi všemi národy a rasami“, přičemž tuto „ctnost“ je třeba „předávat mladým lidem prostřednictvím výchovy a příkladu“.³

Instinktivisticky pojímaný, „přirozený“ rasismus je v rámci tzv. *sekundárního rasismu* různým způsobem racionalizován prostřednictvím celé řady antropologických, sociologických aj. teorií, zdůrazňujících nejenom ekonomickou nebo politickou rivalitu mezi etnickými skupinami, ale také lpění na určitých kmenových, národnostních nebo civilizačních hodnotách. Klíčovým pojmem je zde *etnocentrismus*. Definován bývá jako obecný, v celém lidstvu rozšířený postoj, jako tendence všech sociálních aj. skupin věřit v to, že jsou lepší nežli skupiny jiné. Kladné sebehodnocení je z funkcionalistického hlediska naprosto pochopitelné; etnocentrismus slouží k tomu, aby se skupina udržela při životě, a to ve své stávající podobě. Vůči hodnotám jiných skupin může být vstřícná, např. proto, aby se rozvíjela, ale jen do určité míry, pokud chce zůstat sama sebou. Otázkou ov-

šem zůstává, do jaké míry etnocentrické postoje souvisejí s rasismem, respektive zda etnocentrismus nutně vede k rasismu. Oba pojmy rozhodně nelze směřovat, protože mezi obhajobou určitých hodnot a přesvědčením o vlastní nadřazenosti je obrovský rozdíl. Výstižné je vyjádření **Clauda Lévi-Strausse**. Nedávno zesnulý francouzský antropolog upozorňuje, že rasový předsudek není možné klást na stejnou rovinu jako „ty postoje jednotlivců nebo skupin, které věrnost určitým hodnotám činí zčásti nebo zcela necitlivými k hodnotám jiným“.⁴ Rozdílnosti mezi kulturami vytvářejí relativní uzavírání se do sebe sama, působí sociocentricky a obsahují také jistou dávku xenofobie. Lévi-Strauss tak vlastně rehabilituje některé formy intolerance; samozřejmě si přitom uvědomuje, že etnocentrické postoje, pokud se v důsledku nepříznivého vývoje příliš rozjítí, v sobě skrývají nejedno nebezpečí, mj. i takovou „obhajobu“ partikulárních hodnot, která povede třeba k rasovým nepokojům. V porovnání s přístupem „profesionálních multikulturalistů“, hlásajících utopické a idealizované představy „jednoty v různosti“ a namnoze také absolutní toleranci k (jakékoli) jinakosti, odpovídají názory francouzského učenice mnohem lépe jak sociální realitě, tak individuálním psychickým vlastnostem a potřebám.

Vyvážený přístup Lévi-Strausse plně ob stojí i tváří v tvář třetímu typu rasismu, který Taguieff označuje termínem *terciární*. Ten vychází z obou předchozích, ale především se vyznačuje tím, že se považuje za „vědecký“, odvolává se např. na některé *experimenty sociální psychologie*, odhalující rasismus v nevědomé, tedy neovladatelné sféře psychiky. Německý sociální psycholog Jens Förster zmiňuje např. pokus Claude Steelové a Joshuy Aronsona ze Stanfordovy univerzity v USA z roku 1995. Výzkumníci si pozvali černé a bílé studenty, jejichž úkolem bylo absolvovat test jazykových dovedností. Předtím ovšem ještě museli vyplnit dotazník, v němž uvedli různé údaje,

jako datum narození, zájmy atp. Dotazníky se lišily jen jednou položkou: polovina studentů musela uvést rasovou příslušnost a polovina ne. Tímto způsobem vznikly čtyři pokusné skupiny: bílí studenti, kteří uvedli, že jsou běloši, bílí studenti, v jejichž dotazníku otázka na rasu chyběla, a stejným způsobem byly utvořeny dvě skupiny černošských studentů. Výsledky byly zářející, neboť jedna skupina dosáhla výrazně horších výsledků než skupiny ostatní. Jednalo se o ty černé studenty, kteří museli v dotazníku vyplnit kolonku „rasa“. Tento experiment samozřejmě vůbec nedokazuje, že černoši nejsou tak intelektuálně zdatní jako běloši. Zato jednoznačně potvrzuje sílu sebenaplňujícího se proroctví. Skupinová příslušnost je vždy spjata s určitými, v daném případě negativními, od nejtútlejšího dětství vnímanými očekáváními okolí, kterým se – ať jsme bílí nebo černí – přizpůsobujeme. Můžeme-li svůj původ (nejen „černý“, ale třeba také sociální) „zapřít“, dokážeme ze sebe v určité situaci setřást asociace, jež si s ním spojujeme a vyrovnáme se ostatním.

Rasista by však experiment vyhodnotil jinak: „Každý černocho vždy ví, že je černocho, a toto vědomí se nakonec musí projevit v chování. Věčně se ‚zapírat‘ nemůže. Černoši a běloši by měli žít odděleně.“ Ještě ostřejší municí by poskytl terciárnímu rasistovi další experiment, provedený Tonym Greenwaldem. Americký psycholog vybídl účastníky experimentu, aby si zahráli „počítačovou hru“, v níž vystupovali jako „policejní důstojníci“. Jejich úkolem bylo, aby během vteřiny zvolili správnou reakci, když se na obrazovce počítače objeví za kontejnerem s odpadky postava policisty, běžně oblečeného člověka anebo ozbrojeného zločince. Všechny tyto postavy byly buď běloši, nebo černoši. Na výběr měly zkoumané osoby tři možnosti: střílet, spustit alarm, nebo nedělat nic. Výsledky byly, jak říká Förster, „zdrucující“. Zkoumané osoby, přestože podle následných šetření prokazatelně nešlo o rasisty, střílely častěji na černocho, dokonce

i na ty, kteří neměli v rukou zbraň. Americké statistiky, jež dokazují vysokou (hlavně násilnou) kriminalitu lidí černé pleti, vedly zkoumané osoby k asociaci, která spojuje se zločinem každého černocha. V zemi, kde právo nosit zbraň zaručuje ústava, vyvolal zmíněný experiment značnou odezvu. Mají si snad černoši dávat větší pozor, když jdou sami večer po ulici? V českém prostředí se zase můžeme zamyslet nad „excesy“, jichž se dopouští policie (a nejenom ona) ve vztahu k Romům.

Předsudky jsou nepochybně ohrožovány především menšiny, např. rasové, náboženské nebo národnostní. Americký sociolog **Robert Merton** ve své typologii postojů k menšinám rozlišuje aktivního rasistu, opatrného rasistu, přizpůsobivého liberála a liberála neochvějného. Zatímco *aktivní rasista* v důsledku svých výrazných předsudků usiluje o diskriminaci menšin, *opatrný rasista* tyto předsudky dokáže z kariérních či jiných důvodů potlačit. *Přizpůsobivý liberál* se proklamuje jako člověk bez předsudků a snad tomu i skutečně věří. Pokud ale dojde k situaci, v níž jsou např. Romové nebo Vietnamci vyzýváni k tomu, aby odhlásili své děti ze školy, kterou navštěvuje také jeho potomek, postaví se na stranu „většinových“ rodičů. Konečně *neochvějný liberál* žádnými předsudky netrpí a menšin se zastane i tehdy, když mu to způsobí potíže – např. bude hlasitě odmítat diskriminaci arabského kolegy, kterou prosazuje společný šéf. Tento „zapřísáhlý“ liberál však jen s obtížemi vyjde se skupinami mladých neonacistů nebo s islámskými fundamentalisty. Z jeho hlediska pochopitelně nepůjde o předsudek, ale o střet hodnot. Obecně však platí: co je pro jednoho předsudek, může být pro druhého zásadní hodnota a naopak.

Každý člověk, jakožto člen určitých malých a velkých sociálních skupin, vyznává určité hodnoty, které při střetu s jinými hodnotami hájí. Z hlediska přívrženců těchto jiných hodnot se často nevyhne nálepce člověka trpícího předsudky. Nesmlouvaví bojovníci proti předsudkům tak

obvykle bývají plni předsudků vůči lidem, kteří podle jejich názoru předsudky mají. Mnohé předsudky, jak si všímá Gordon Allport, tak obsahují *zrnko pravdy*. V ulicích německých měst je méně odpadků než v Neapoli, někteří katolíci jsou skutečně bigotní a nesnášenliví a také se vyskytují Židé, jejichž vztah k penězům je ještě láskyplnější než ten náš. Informace tohoto typu se k nám dostávají nejrozličnějšími způsoby – někdy prostřednictvím rodinných tradic a výchovy (už dědeček vykládal, jaký je v jižní Itálii nepořádek), někdy třeba na základě četby (např. Jiráskovo černobílé vidění českých dějin) a významná může být i vlastní zkušenost (nějaký Žid nás při obchodní transakci vezme pořádně na hůl). Tyto informace či zkušenosti – často nevědomě – zevšeobecníme a začneme je vztahovat na všechny Italy, katolíky a Židy, tedy pohlížet na ně pod zorným úhlem *stereotypu*. Žádné výraznější emoce přitom ale nepocítujeme, protože si uvědomujeme, jak nepořádná je naše sousedka a katolickou úzkoprsost považujeme ve srovnání s islámským fundamentalismem za spíše úsměvnou; a pokud jde o obchodní ztráty, moc dobře víme, že nejčastěji nás šidí stoprocentní Češi. Jens Förster proto stereotyp výstižně definuje jako *chladné vědění*.⁵ K tomu je třeba dodat, že bez stereotypů bychom v životě brzy zabloudili; očekávat od určitých lidí určité chování je naprosto přirozené. Stereotyp ovšem může v určité situaci relativně snadno přerůst v předsudek, neboť hranice mezi oběma termíny je propustná.

Stereotypy a předsudky však rozhodně nelze vztahovat pouze k problematice rasismu nebo k otázkám souvisejícím s náboženstvím nebo nacionalismem. S předsudky se ve vztahu k jiným skupinám musejí vyrovnávat příslušníci v podstatě všech sociálních skupin a kategorií; svou roli ve společnosti dosti obtížně obhájují „neužiteční“ vzdělanci, diskriminováni jsou – např. na pracovním trhu – starší a staří lidé, ženy atd. Velice rozšířeným předsudkem v liberálně demokratických společnostech

pak je předsudek vůči neúspěšným, např. bezdomovcům atp. Ve stárnoucích populacích Evropy a USA do popředí vystupuje vztah společnosti k dříve narozeným spoluobčanům. Uctívat stáří jenom tehdy, když zůstane mladé, v podstatě naznačuje mentální ustrnutí, protože život je také, ne-li především *změna*. Stálá a neodvratná. Lidé v jiných kulturách si to, zdá se, uvědomují lépe než my, takže nerudovskou otázku „kam s ním“, aplikovanou na dědečka či babičku, chápou jen s obtížemi a stáří uctívají jako takové, pro jeho moudrost a křehkost. Tento přístup ke starým lidem je tradičně typický pro *Čínu*.

Evropané a Američané hledí na své seniory jako na někoho, kdo již nemůže podávat takový výkon jako zamlaďa; tudíž je jen pochopitelné, když důchodce celé dny prosedí u televize, před kterou pozapomíná na pochroumané nervy i na ohrožení Alzheimerovou nemocí. Podle Jense Förstera a dalších sociálních psychologů takováto ztráta zájmu o svět (většinou) vůbec není nutná. Hlavní vinu za neutěšený životní styl starých lidí v západních zemích má *kulturní stereotyp*, na jehož základě nahlížíme na lidi dosáhnuvší vyššího věku jako na opotřebované, a tudíž nepotřebné; tento stereotyp zanechává na psychice našich seniorů výrazné stopy. V sociální psychologii tomu říkáme *sebenaplňující se proroctví*: staří lidé se podřídí převládajícímu názoru a uchýlí se do světa telenovel a skutečně začnou být hašteřiví, sobečtí, přehnaně kritičtí atp. Přesně v duchu zmíněného stereotypu.

S pozoruhodnými studii přišla v roce 1999 americká sociální psychologička Becca Levyová, když porovnávala paměťové výkony Američanů a Číňanů. Zatímco výsledky mladých a starých Američanů se výrazně lišily, mezi starými a mladými Číňany žádné hmatatelné rozdíly zjištěny nebyly. Skeptický čtenář se teď patrně zeptá, zda v případě těchto studií nesehrálo svou roli přísloví „přání otcem myšlenky“, přičemž přáním byla kritika Západu a myšlenkou výsledky. Pochybnosti měli i mnozí sociální

psychologové; žádný vědecký prohrěšek však v závěrech své kolegyně neobjevili. Kultura, do níž jsme se narodili, nás tedy ovlivňuje víc, než bychom očekávali. Můžeme však alespoň některými stereotypy otrást, nebo je dokonce odbourat? Snad největší překážka tkví v tom, že nám pronikly hluboko pod kůži, že se staly nejenom součástí našeho *vědomí, ale i nevědomí*. Dokazuje to další experiment Levyové, který současně vyznívá velice nadějně. Staří Američané nejprve opět řešili paměťové úlohy, opět s očekávanými, nijak valnými výsledky. Potom jim byly na obrazovce počítače zprostředkovány podprahové podněty, slova, která v souvislosti se stářím navozovala buď kladné, nebo záporné asociace. Mezi kladná patřila slova jako moudrost, zkušenost a vědomosti, mezi záporná senilita, demence nebo Alzheimer. Podprahové podněty přitom působí pouze neurofyzilogicky, člověk o nich striktně vzato neví, neodlišuje je od podnětů, které přicházejí spolu s nimi, eventuálně je neodlišuje navzájem. Přesně tak vnímaly zkoumané osoby slova na obrazovce počítače: nebyly schopny je přečíst. Nakonec opět přistoupily k řešení paměťových úloh. Ti, kteří byli ovlivněni kladnými pojmy, se výrazně zlepšili, zatímco ve skupině, kde slova na obrazovce počítače odpovídala západnímu kulturnímu stereotypu, zůstalo vše při „starém“.

Problematika stereotypů a předsudků je velice důležitá nejenom v rámci jednotlivých společností či kulturních okruhů, ale také z hlediska celého globalizovaného a multikulturního světa. Stačí otevřít si noviny a představa harmonického soužití nepřeborného množství kultur, náboženství, národů a etnik, jak se přátelsky a bez předsudků stýkají a obohacují, nabývá povážlivě utopické rozměry. Namátkou stačí zmínit nekonečný arabsko-izraelský konflikt, etnické čistky, k nimž nedávno došlo na Balkáně, terorismus, který je tak úzce spjatý s islámským fundamentalismem, utlačování menšin v Číně anebo genocidu ve Rwandě a celou řadu dalších kmenových a ná-

rodnostních třenic, jež dusí africký kontinent. Samotná existence předsudků by k udržování nebo rozdmýchávání ohnisek napětí pochopitelně nestačila. Ve hře jsou další a další faktory, např. sociální, ekonomické nebo politické. I ty ovšem úzce s předsudky souvisejí. Ať už se zamyslíme nad jakýmkoli současným, ale i historickým konfliktem, většinou dokážeme vypátrat, jaký předsudek ho vyvolává nebo aspoň doprovází.

Evropským předsudkem *par excellence* byl po více než dva tisíce let antijudaismus, přeměněný se v 19. století v antisemitismus. Polský sociolog Zygmunt Bauman má určitě pravdu, když ve své vynikající knize *Modernita a holocaust* činí za jednu z nejděsivějších událostí dvacátého století odpovědnou zejména modernitu s jejími dosud nevídanými technickými a byrokratickými prostředky. Bez existence staletého antisemitského předsudku by však Hitler svůj šílený plán také neuskutečnil.

Současní Číňané jsou upřímně přesvědčeni, že do zaostaleho Tibetu přinášejí vyšší kulturu a na původní obyvatele této své „provincie“ s jejich životním stylem a náboženstvím hledí mírně řečeno spatra. Podobné přesvědčení jistě provázelo i Caesara při dobývání Galie; území dnešní Francie se v očích antických Římanů skutečně postupně civilizovalo, v řídcce obydlené krajině vznikala města a v nich vyrostly chrámy římských bohů, lázně a divadla. Zmíněné tažení však našlo své kritiky už v dobách velkého vojevůdce (Plinius Starší, Cato) a Goetha přimělo k povzdechu: „Jsme již příliš lidští, než abychom nepocítili odpor k Caesarovým triumfům.“⁶ A současní historici právem, jako např. Luciano Canfora, hovoří o „násilném zničení keltského světa a o genocidě“.⁷ Zatímco Caesar, jistý si svou velikostí i svým dějinným posláním, si při líčení všemožných excesů (vybíjení vesnic, porušování dohod atd.) vůbec nebral servítky. Stačí si otevřít *Zápisky o válce galské*.

Cílem této práce je poukázat na skutečnost, že každého člověka formuje rozhodujícím způsobem kultura,

do níž se narodil (což vůbec neznamená, že bychom se v prostředí právního státu neměli pokoušet tuto „předurčenost“ reflektovat a vyvozovat z těchto reflexí takové závěry, jež přinejmenším zabrání různým formám diskriminace). Kulturní vzorce jsou nedílnou součástí naší identity, našeho já i našeho my, vyrůstají nejenom ze současné podoby naší kultury, ale také z jejích historických kořenů. Na předsudky (a stereotypy) tudíž nelze nahlížet v osvícenském duchu pouze jako na odsouzeníhodný fenomén, který s postupující vzdělaností a civilizovaností zajde na úbytě; dobře si to uvědomovali někteří filozofové, např. Herder, Burke, Ortega y Gasset nebo Hans-Georg Gadamer, který rozvinul specifickou teorii předsudku, upozorňující nás mj. na skutečnost, že moderní myšlení, označující se tak rádo za bezpředsudečné, se rozvíjí v duchu osvícenských předsudků.

Problematikou předsudků se kromě sociologie a sociální psychologie zabývají také další obory, kromě již zmíněné filozofie např. interkulturní psychologie, kulturní antropologie, historické vědy, kulturologie, teorie práva, politologie atd. Přes jistou „obhajobu“ předsudků a stereotypů bychom neměli ztrácet ze zřetele jejich nebezpečný potenciál, který zejména v dobách hospodářských a politických krizí může vyústit ve výbušné situace. Určitou pojistkou liberálně-demokratických hodnot je právo; ústavy všech demokracií ostatně garantují všem občanům rovnost před zákonem. Otázkou ovšem zůstává, do jaké míry, respektive zda vůbec, dokáže legislativa zmírňovat osobní předsudky.

Za velice významný, byť poněkud opomíjený zdroj vědeckého poznání v humanitních disciplínách považují umění, zejména literaturu a hudbu, konkrétně operu, která sehrávala takovou roli např. v 19. století, kdy evropské národy bezmála soutěžily o nejzdařilejší národní operu. A nádherné opusy geniálního antisemity Richarda Wagnera posloužily nejenom soudobým německým na-

cionalistům, ale také Adolfu Hitlerovi. Ve světové i české literatuře objevíme bezpočet útoků na „jiné“. Význam umění tedy rozhodně nemůžeme omezovat pouze na oblast estetiky, protože i vyloženě špičková umělecká díla obsahují nejrůznější předsudky, jež se mohou stát nejenom součástí vědeckých debat, ale i praktické politiky.